

УДК:811.112.2'373

СЕМАНТИЧНА ТА ПОНЯТТЄВА КАТЕГОРІЇ У МОВОЗНАВЧИХ СТУДІЯХ

Н. Г. Іщенко

Національний технічний університет України «КПІ»

У статті розглядаються семантичні та поняттєві категорії у мові та їх мовленнєві реалізації. Поняттєві і семантичні категорії протиставляються один одному, тобто здійснюється протиставлення категорій лінгвістичних, що мають мовні одиниці, категоріям логічним, які не зорієнтовані на мовні одиниці, їх зміст, а й відображають загальні закономірності пізнання світу, не маючи відношення до їх вираження.

Ключові слова: мова, категоріальна ознака, семантична категорія, поняттєва категорія

Мова – це складна сукупність мовних елементів, які номінуються в межах тої чи іншої системи, мікросистеми, ряду, формуються на основі існуючих у системі мови моделей і підпорядковуються двом структурним параметрам мови – парадигматичному, представленому різними опозиціями, парадигмами, угрупованнями, і синтагматичному – у лінійній сполучуваності знаків. Повнозначним словам властивий також третій параметр – епідигматичний, який реалізується в результаті семантичної похідності. Усі мовні елементи можуть класифікуватися за різними ознаками, серед яких привертає нашу увагу **категоріальна ознака.**

Актуальність цієї статті полягає у недостатньо вивченому питанні семантико-поняттєвих категорій у площині парадигматичних параметрів на основі спільності для об'єднання великої кількості окремих об'єктів в один клас і диференціації для виокремлення спеціальних якостей слів.

Термін «Категорія» активно використовується в різних науках. У філософії категорії трактуються як « найбільш суттєві закономірні зв'язки і відношення реальної дійсності, пізнання». У лінгвістиці категорії розглядаються як найвищі узагальнення одночасно у трьох сферах – мисленні, психіки і мови. Мовна категорія у **широкому смислі** – це будь-яка група мовних елементів, що виділяються на основі певної загальної властивості, об'єднуються у розряд, групу явищ на основі спільності ознак. У **вузькому плані** – це деяка ознака, яка полягає в основі розчленованості широкої сукупності однорідних мовних одиниць на обмежену кількість класів, що не перехрещуються і характеризуються одним і тим же значенням цієї ознаки. Тому категорія є процесом підведення певних речей під класи на підставі спільності їх дійсних ознак і характеристик. У німецькому мовознавстві категорію розглядають як поняття поділу мовних одиниць з огляду на мовні єдності, які належать до певних рівнів системи мови, наприклад, морфологічного, синтаксичного, лексико-семантичного.

Категоріальна ознака може бути семантичною, синтаксичною або загальнограматичною, яка відносить мовну одиницю до певної частини мови. Оскільки категорія розглядається на основі логіко-семантичного принципу класифікації частин мови, то прагматична парадигма поповнила список категорій за рахунок функціонально-семантичних, текстових, комунікативних та дискурсивних, проектуючи їх на середовище мовної системи. Це основний спосіб надати оточуючому нас середовищу упорядкований характер, якимось чином систематизувати те, що ми спостерігаємо, й розглянути в ньому схожість одних явищ на противагу різниці між іншими. В одну категорію можуть об'єднуватися величини, які характеризуються однаковими ознаками у загальній схожості, подібні за формою, розміром,

кольором, функцією. Ознаки категорії можуть бути необов'язково наявними у всіх представників цієї категорії.

З точки зору відношення до розбиття категорій на класи значень набувають значущості *категоріальні ознаки*, які поділяються на *модифікуючи* (диференційні, флексійні) та *класифікуючи* (інтегральні, селективні). Ознака є модифікуючою для деякого елемента, якщо йому відповідає елемент іншого класу розбиття, що відрізняється від першого елемента тільки значенням даної ознаки (така відповідність називається „опозицією“). Якщо такої відповідності немає, то ознака є класифікуючою для даного елемента. Елементи, що відрізняються лише значеннями модифікуючої ознаки, є різновидами більш загальної одиниці, котра змінюється за цією ознакою (набуває різних значень ознаки), і, навпаки, певне значення класифікуючої ознаки є фіксованим, постійним для цієї ознаки. Якщо для більшості елементів сукупності, яка категоризується, ознака є модифікуючою, тоді й категорія в цілому називається *модифікуючою*, наприклад, словозмінні („флексивні“) категорії (число і відмінок іменника, рід, число, відмінок прикметника, рід, число, особа, час). Якщо категоріальна ознака є для значної кількості елементів класифікуючою, тоді категорія в цілому називається *класифікуючою*, наприклад, так звані лексико-граматичні розряди (частини мови, рід, істота/неістота іменників, іменні класи, перехідність/неперехідність дієслова і т. д.).

Лінгвістична традиція пов'язує з вивченням категорій, перш за все, висвітлення граматичної будови мови. Граматична категорія визначається як узагальнене значення, що послідовно виражається системою граматичних форм, структура яких залежить від морфологічного типу мови. Слід підкреслити відносну самостійність і варіативність планів змісту і вираження граматичної категорії. Сміслова і формальна варіативність у всередині категорії носить системний характер. Категорії граматики виражаються специфічними граматичними способами: службовими словами, флексіями, повторами, порядком слів тощо. Разом з тим значення граматичних категорій може бути виражено лексично. В цьому разі мова йде про **функціонально-семантичні категорії** [1, с.50-53].

Функціонально-семантичні категорії представляють у мові такі поняття як множинність, речовинність, істотність, модальність, які є їх мовною інтерпретацією та реалізацією. Лінгвістична реальність функціонально-семантичних категорій, незважаючи на їх слабок вивчення, у багатьох сучасних вчених не викликає сумнівів. Але чіткого визначення функціонально-семантичних категорій, а тим паче їх вичерпного опису ще немає.

Семантичні категорії – це абстрактні змістовні (в своїй основі –поняттеві) категорії мови, що виражаються засобами неприхованої та прихованої граматики [2, с.25-42]. До найважливіших засобів неприхованої граматики відносять частини мови та їх граматичні категорії (морфологічні та синтаксичні), а до найбільш важливих засобів прихованої граматики – селективні компоненти семем (в інших лінгвістів – семантичні валентності, синтагматичні семи, синтагмеми), дериваційні моделі (лексико-семантичні та синтаксичні) і контекст (лексичний та синтаксичний). Мовні значення, як правило, є результатом синтезу лексичних, словотвірних та граматичних сем, які відносяться до різних семантичних категорій. Це головним чином і зумовлює перехрещення і активну взаємодію семантичних полів [2, с.84-88], семантичних парадигм, які визначають види семантичних категорій.

До системи семантичних категорій належать такі як „предметність“, „дія“, „ознака“, „істота / неістота“, „збірність“, „абстрактність“ та інші, які охоплюють на основі спільності форм словотвору великі масиви або системи слів, і словники іноді як приклади семантичних категорій наводять „позначення кольору“ та „назви професій“. Типи семантичних категорій дуже різноманітні, вони розрізняються за ступенем абстрактності та самостійності, за обсягом змісту та його внутрішнього розчленування, за зовнішніми засобами вираження змісту, за характером зв'язків з іншими семантичними категоріями. Найбільш абстрактними й логічно самостійними є семантичні категорії предмета, ознаки, буття, відношення, дії, стану, кількості, якості, простору, часу і т. д. Вони співвідносяться з найзагальнішими поняттями. Менш абстрактними й самостійними є семантичні категорії руху, місця, напрямку, множинності, величини, ступеня, каузативності, присвійності, істот /

неістот, особи, збірності, об'єму, протяжності, тривалості та інше, що називаються, як правило, субкатегоріями. Наприклад, множинність, величина, міра, ступінь і збірність є субкатегоріями кількості; локативність, директивність, об'ємність, протяжність і т. п. – субкатегоріями простору і т. д.

Семантичні категорії можуть виражатися як граматичними формами, так і багатьма іншими засобами мови: лексичними, словотвірними, морфологічними, синтаксичними. Прохання, наприклад, можна виразити формою наказового способу (*Залишися!*), словом *прошу* (*Прошу залишитися*), формою умовного способу в поєднанні з певною інтонацією (*Залишився б . . .*), і т. д.

У вітчизняній лінгвістиці виділяють **прості** та **складні семантичні категорії**. Перші за своїм логічним змістом співпадають з семантичними ознаками мовних значень. Другі ж, навпаки, не є тотожними семантичним ознакам, вони включають у свій зміст складні комплекси категоріальних сем. Так, семантична категорія кількості включає субкатегорії множинності, величини, міри, ступеня, збірності, одиничності та інші; семантична категорія простору синтезує субкатегорії предмета (субстанції), форми (зовнішньої визначеності предмета) та кількості (міри, величини) і т. д. Окремі категоріальні семи (навіть такі, як буття, релятивність і т. п.) взагалі виступають, як правило, у „зв'язаному” вигляді, тобто лише у складі семантичних категорій, і усвідомлюються лише в парадигматичних протиставленнях мовних значень. У цьому відношенні вони подібні до словотвірних і граматичних компонентів значень. Семантичні категорії можуть розрізнятися ступенем абстрактності і самостійності, за обсягом змісту, за характером зв'язків з іншими семантичними категоріями. Найбільш самостійними і абстрактними вважаються семантичні категорії предмета, ознаки, буття. До самостійних також належать категорії дії, кількості, стану, простору, оскільки вони співвідносяться із загальним поняттям.

У лінгвістиці використовується термін „семантико-поняттєва категорія” і немає різкого протиставлення окремим поняттєвим та семантичним категоріям [3, с.105-108]. Це пояснюється тим, що обидва типи категорій справді можуть бути тотожними за своїм логічним змістом. Розрізняються ж вони головним чином тим, що семантичні категорії на відміну від поняттєвих мають мовну реалізацію, утілені в конкретних мовних засобах (лексичних, граматичних та інших), специфічних для кожної мови, і тим, що вони тісно пов'язані зі сферою конотації, з додатковим смисловим змістом, співвідносяться з образним мисленням та із сферою структурних значимостей і функцій, тобто з різними типами мовного знання. Це досить суттєві відмінності, цілком достатні для того, щоб визнати доцільність розмежування поняттєвих і семантичних категорій в лінгвістичних дослідженнях.

Поняття – це одна з основних форм мислення, за допомогою котрої реальність відображається в нашій свідомості. Кожне поняття має дві основні характеристики: обсяг і зміст. Обсяг поняття – це клас певних явищ, узагальнених в ньому, а й зміст – сукупність суттєвих ознак цих явищ. Під **поняттєвою категорією** розуміють звичайно замкнуту систему значень деякої універсальної семантичної ознаки або ж окреме значення цієї ж ознаки, незважаючи на ступінь її граматикизації і способу вираження у конкретній мові [4, с.12-14].

Питання про відношення поняттєвих категорій до мовних не просте, тому що під поняттєвою категорією розуміють, з одного боку, логічні категорії, а з іншого, – семантичні категорії. Семантичні категорії виступають безпосередніми виразниками норм свідомості в самій мовній будові. Вони служать тим елементом, який поєднує і пов'язує мовний матеріал із загальною будовою людського мислення, відповідно, і з категоріями логіки і психології.

Поняттєві і семантичні категорії не можуть бути протиставлені, оскільки вони є різними аспектами одного й того ж явища. Можна виділити два рівні поняттєвих категорій і їх систем: рівень універсальних фундаментальних поняттєвих категорій і рівень поняттєвих категорій, які реалізуються в семантичних функціях. Семантичні категорії є комплексом поняттєвих категорій, які знаходяться у відношенні регулярної відповідності з тими мовними

семантичними функціями, у яких ці категорії знаходять своє втілення і свою конкретно-мовну і конкретно-мовленнєву реалізацію. Отже, стратифікація категорій змісту мислення приводить до виділення проміжних семантичних категорій як поняттєвих, які містяться в граматичних, лексичних, словотвірних значеннях і їх мовленнєвих реалізаціях [4,22-26].

Різниця поняттєвих і семантичних категорій полягає в тому, що семантичні категорії, на відміну від поняттєвих, мають мовну реалізацію, вони утілені в конкретних мовних засобах (лексичних, граматичних), специфічних для мови, а також в тому, що вони тісно пов'язані зі сферою конотації, тобто з додатковим смисловим змістом, співвіднесенням з образним мисленням, і зі сферою структурних значимостей і функцій. Це досить суттєві розбіжності, які достатні для того, щоб визнати доцільність розмежування поняттєвих і семантичних категорій в лінгвістичних дослідженнях. Семантичні категорії – це „абстрактні змістові категорії мови, які виражаються засобами явної і прихованої граматики" [2, с.48-55].

Смислові компоненти загального характеру, які притаманні класам слів і які виражаються різними засобами, називаються, як вже зазначалося вище, поняттєвими категоріями. При системному підході до поняттєвих категорій вони розглядаються в парадигматичному аспекті, з погляду їх ролі у формуванні певних поняттєвих полів і семантичних опозицій, і поділяються на класифікуючи при інтегруючій функції і модифікуючи при диференційній функції. Поняттєві категорії співвідносяться і корелюють з граматичними категоріями або з граматичними розрядами. Так, граматичним категоріям дієслова відповідає поняттєва категорія акціональності або предикативності, іменнику – категорія предметності, прикметнику – категорія атрибутивності. До атрибутивних поняттєвих категорій належить категорія якості, у складі якої виділяють також поняттєві категорії зменшення та збільшення. Категорія якості належить до категорії мислення або логічних категорій, під якими розуміються найзагальніші основні поняття та найсуттєвіші визначення об'єкта пізнання, які виражають універсальні, найвищі форми узагальнення буття та пізнання. До логічних категорій, крім якості, належать також категорії матерії, кількості, міри, простору та часу, істоти та явища, форми та змісту, причини та впливу, необхідності та випадковості, загального та особливого, абстрактного та конкретного, логічного та історичного, системи та структури.

Отже, слово може виступати представником певної категорії у системі мови і репрезентувати не лише світ речей, але й ті лінгвістичні класи, за якими ці речі розподілені у мові. Слово презентує свою частину мови, свій лексико-граматичний розряд і, нарешті, ті обов'язкові граматичні категорії і значення, що характеризують цю частину мови. Воно одночасно домінує, знаменує і завдяки своєму значенню відносить слово до певної загальної категорії, в основі якої полягає відображення та узагальнення об'єктивного світу. Сутність будь-якої категорії пояснюється за допомогою узагальнення, яке відбувається одночасно у трьох сферах – мисленні, психіці та мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарко А. В. Грамматическая категория и контекст / А. В.Бондаренко. – Л.: Наука, 1971. – С.50-53.
2. Бондарко А. В. Понятийные категории и языковые семантические функции в грамматике / А. В.Бондаренко // Универсалии и типологические исследования. – М., 1974. – С. 25-42;48-52.
3. Кобрин Н. А.Понятийные категории и их реализация в языке / Н.А.Кобрин // Понятийные категории и их языковая реализация. – Л., 1989. – С.105-108.
4. Dokulil M. Tvoreni slov \sqrt cestine. Teorie obrozovanie slov / М.Докулil. – Praha,1962. – S.12-14; 22-26.

